

Наталія ДАНИЛИХА

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри соціокультурного менеджменту,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), natalia.danylykha@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3363-6198>

Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.103>

УДК: 94(477.8):314.151.3-054.74(438=161.2)«1944–1950»

Анотація. **Мета статті** – проаналізувати політичні мотиви та наслідки депортації українців із Польщі в Українську РСР у 1944–1950-х рр., діяльність радянських і польських державних структур, що ініціювали й організували таке переміщення людей, їх розселення в Україні, шляхи інтеграції в економічне і суспільне життя. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, неупередженого підходу до оцінки об'єктивності джерел, їх комплексного використання та репрезентативності, звернення особливої уваги до виявлення нового пласту джерельної бази з теми дослідження. **Наукова новизна.** Виділено й комплексно проаналізовано питання політичних аспектів та соціально-демографічних наслідків переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. Уточнено географію розселення і подальшу міграцію переселенців в Україні, висвітлено їх побутове облаштування й соціальну адаптацію в суспільстві. **Висновки.** Переселення українців у 1944–1946 рр. в УРСР з етнічних земель, що у післявоєнний час опинилися у складі польської держави, було здійснено насильницькими засобами без урахування волі місцевого населення. Переміщення мас українців і поляків було пов'язане з неймовірними людськими стражданнями духовно-психологічного й матеріального характеру, які досі дають про себе знати у свідомості сотень тисяч депортованих. Незважаючи на плани органів радянської влади спрямувати основну масу переміщених із Холмщини, Надсяння та Лемківщини у східні райони УРСР, на початку 1950-х рр. у шести західних областях республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській) знайшла постійне місце проживання 98 651 родина переселенців із Польщі, тобто майже 80% від їх загального числа.

Ключові слова: переселення, депортація, переміщення, українці з Польщі, переселенці, УРСР.

Світова війна 1939–1945 рр. суттєво вплинула на долю багатьох держав і народів. Трагічною виявилась доля українського населення західної смуги українських етнічних земель, яке, згідно з угодою, укладеною 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення й урядом УРСР, було позбавлене батьківщини та переселено до радянської України.

Тематика так званої «евакуації» українського населення з передбачуваної у 1944 р. території повоєнної польської держави в УРСР і, відповідно, польського населення із західних областей республіки до Польщі досліджена порівняно повно. Проте наявність значного історіографічного масиву ще не дає підстав твердити про нібито належне дослідження проблеми переселення українського населення Холмщини, Лемківщини та Надсяння і його подальшої долі. Зрозуміло, що кожному зі сторін

цікавила доля «своїх»: Україну – українців так званого Закарзоння, а Польщу – так званих «кресов'яків» (поляків із Західної України та Білорусії). У польській історіографії питання втрати малої батьківщини було невіддільно пов'язане з державницьким інтересом щодо «кресів», ролі Львова, Вільнюса. Тому у Польщі ніколи про те не забували, і тільки тепер, із поступовим формуванням позитивного образу України та Литви, поляки починають по-іншому дивитись на депортацію з «кресів». У радянській Україні, пропозиції якої про приєднання Перемишля і Холма були перекреслені Москвою, згадувати про якісь насильницькі переселення на тлі «Великої Перемоги» вважалось кривою. Через те бодай слабкий розголос тим трагічним подіям могли хіба що робити самі переселенці та їхні нащадки¹.

Спробуємо узагальнити й у певній мірі проаналізувати праці фахівців з обраної проблеми, що становлять сьогодні історіографічний набуток. Якщо класифікувати весь корпус публікацій про переселення українців із Польщі в УРСР та їх подальшу соціально-побутову адаптацію в Україні, то умовно їх можна поділити на такі групи: праці радянських істориків про «евакуацію»; розвідки українських дослідників періоду незалежності України (починаючи від 1991 р.); напрацювання представників української діаспори та зарубіжних істориків. За жанровими особливостями публікації з проблеми переселення, своєю чергою, можна було б поділити так: монографічні видання; статті у збірниках і періодичних виданнях; енциклопедичні й довідкові видання; мемуарні та белетристика.

В історії багатьох народів були такі події, які старались замовчувати. Відбувалось це з різних причин: через суперечливе соціально-політичне значення самої події та пов'язані з цим труднощі в її оцінці, через труднощі у доступі до першоджерел про подію, а також з огляду на політичні причини, пов'язані з добою роботи істориків. До таких замовчуваних подій в УРСР та у СРСР загалом і належала згадана вище угода від 9 вересня 1944 р. про взаємну евакуацію українського й польського населення. За весь радянський післявоєнний період історії України з цього питання вийшла лише одна монографічна праця І.Євсєєва, в якій у стандартному радянському варіанті описано «добровільне» переселення, здійснене нібито «самим справедливим шляхом»². Певні матеріали про те «взаємне переселення» подали також львівські історики в колективній праці³. Факт евакуації і кількість переселених із Польщі українців згадується у праці польського автора А.Маріанського⁴ та радянського фахівця Ю.Бромлея⁵, в якій, напевно, уперше в радянській історіографії згадувалось про депортації народів у колишньому СРСР. Як не дивно, але про «евакуацію» мовчали навіть тогочасні історичні ґрунтовні видання, зокрема такі, як «Історія Української РСР» у 8 т., «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та ін.

Проголошення незалежності України вможливило і спричинило появу якісно нового типу історичних досліджень, вільних від ідеологічного тиску, об'єктивних в оцінках різноманітного джерельного матеріалу. Із праць загального характеру, виданих у 1990-х рр. і присвячених депортації українського й польського населення, відзначимо монографію С.Ткачова, в якій автор спробував розглядати взаємну «евакуацію» як

¹ *Кабачій Р.* Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 рр. у сучасній публіцистиці // Україна – Польща: уроки Другої світової війни (27.02.2003 р.): Мат. наук. семінару молодих вчених та IV Міжнар. наук. конф. молодих вчених «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (15–16.05.2003 р.). – Тернопіль, 2003. – С.160–166.

² *Євсєєв І.Ф.* Політична співпраця: Українсько-польський договір 9 вересня 1944 р. в справі евакуації українського населення із Польщі і польських громадян із Української РСР // *Аннали Світової федерації лемків.* – Ч.2. – Камілюс, 1975. – С.52.

³ Торжество історичної справедливості / Ред. кол.: Веремчук Т.А., Левін Б.С. та ін. – Л., 1968. – 803 с.

⁴ *Маріанський А.* Современные миграции населения / Пер. с пол. – Москва, 1969. – 224 с.

⁵ *Бромлей Ю.В.* Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – Москва, 1988. – С.25.

українсько-польський трансфер населення⁶. Значним фактологічним матеріалом про евакуацію польського населення західних областей республіки та українців Польщі відзначаються праці О.Буцько⁷.

Одним із перших в Україні тему примусового переселення українців Закарпаття почав досліджувати С.Макарчук. Прем'єрна його праця, присвячена «депортації» лемків Польщі, вийшла друком 1995 р.⁸ В інших студіях на базі досить значного архівного матеріалу зроблено спробу розкрити причини переселення, методи здійснення, подати географію розселення українців із Польщі в УРСР, показати їх матеріально-побутове облаштування на нових місцях проживання⁹.

Із довідкових та енциклопедичних видань слід відзначити «Зарубіжні українці» (1991 р.), а також «Малу енциклопедію етнотериторіалознавства» (1996 р.), «Малий словник історії України» (1997 р.), довідник «Етнопольська структура українського суспільства» (2004 р.). Не можна не зауважити, що в останні роки вийшло багато довідково-енциклопедичних видань, які подають неправильні дані про кількість примусово переселених українців із Польщі. Наприклад в одному з них стверджується, що «близько 500 тис. лемків змушені були переселитися з Ряшівського, Люблінського, Краківського воєводств до Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Миколаївської областей України»¹⁰. Як відомо, уся лемківська етнографічна група північних схилів Карпат напередодні Другої світової війни не перевищувала 100 тис. осіб. Дивним є й те, що в більшості сучасних енциклопедичних і довідкових видань визначення «депортація» не прикладається до явища депортації українців Польщі, хоча вживається поняття «депортація поляків» із УРСР¹¹.

Чимало монографічних праць про примусове переселення українського та польського населення у 1944–1946 рр. та операцію «Вісла» було опубліковано в останні десятиріччя. Про факт примусового переселення й подальшу долю українців із Польщі в УРСР (виконання майнових зобов'язань, зустріч місцевою владою переселенців) ідеться в монографії Б.Яроша¹². Хочеться також згадати працю В.Макарчука, в якій надано правову оцінку акту переселення українців Польщі в УРСР, а також стан виконання радянським урядом «своїх зобов'язань перед переселенцями щодо забезпечення житлом, орною землею тощо»¹³. Становить інтерес публікація тернопільського історика В.Кіцака¹⁴. Суто тематикою переселення українців з Польщі та дослідженням подальшої їх долі й адаптації на теренах південних областей УРСР займається Р.Кабачій. Деякі українські дослідники поділяють період переселення на добровільний (із жовтня 1944 до липня 1945 рр.) і примусовий (із серпня 1945 до липня 1946 рр.)¹⁵.

⁶ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997. – 208 с.

⁷ Буцько О.В. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. // Украина у второй мировой войне: уроки истории та сучасність: Мат. міжнар. конф. – К, 1995. – 283 с.; Буцько О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х гг. – К., 1997. – 149 с.

⁸ Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // Республіканець (Львів). – 1995. – №1. – С.25–28.

⁹ Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник кафедри української преси. – Вип.3. – Л., 2000. – С.176–189; Його ж. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Наукові записки: Історичні науки. – Вип.3. – Острог, 2003. – С.281–287.

¹⁰ Універсальний словник-енциклопедія. – Кн.1. – К., 1999. – С.761.

¹¹ Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2005. – С.338.

¹² Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 1999. – 184 с.

¹³ Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). – К., 2004. – 348 с.

¹⁴ Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закарпаття в Західній Україні (1944–1947) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип. VIII. – Тернопіль, 1999. – С.144–148.

¹⁵ Андрухів І.О., Француз Н.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.

Матеріали про кількість українського населення в довоєнній Польщі та після переселення подають у своїй праці «Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття» С.Копчак, В.Мойсеєнко, М.Романюк, а також С.Копчак, В.Копчак у статті «Деякі питання міграційного руху населення західних областей УРСР (1945–1950)». Привертає увагу збірник публікацій конференції «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла»», що відбувалася 14–17 травня 1997 р. у Львові. Корисними й насиченими фактами стали виступи Ю.Сливки, В.Сергійчука, Й.Свинко, І.Козловського, М.Зимомрі та Р.Дрозда, Ю.Киричука, І.Біласа та ін.

У вітчизняній публіцистиці обмін населення часто ототожнюється з акцією «Вісла». Спробу з'ясувати відображення цієї теми зробив Р.Кабачій¹⁶. Переважно некоректно розповідають про переселення в Україну й електронні ЗМІ. Державний архів Львівської обл. повідомляє на своєму сайті, що в 1998 р. «були отримані документи по операції “Вісла” (примусове переселення з Польщі на Україну) – від Міністерства праці України». На веб-сторінці фонду «Європа ХХІ», присвяченій етнічному складу населення України, знаходимо й таке твердження: «Відомо, що внаслідок операції “Вісла” (1945–1946 рр.) близько 50 тис. (за деякими оцінками – до 10 тис.) лемків та бойків були переміщені з території Польщі в УРСР»¹⁷.

Примусовому переселенню українців із території післявоєнної польської держави присвячено велику кількість літератури, виданої в українській діаспорі. Характеристику кількісного складу, території, господарсько-культурного життя українців Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшшя довоєнного періоду подано у праці В.Кубійовича. Різні числові дані (українських, польських, інших авторів) про кількість українців у довоєнній Польщі та дані після примусового переселення зібрав М.Трухан¹⁸.

Публікації преси діаспори про депортацію українців із Польщі опрацьовані від 1980-х рр. Багато інформації про Лемківщину, Холмщину, Надсяння й Підляшшя та подальшу долю населення цих країв можна почерпнути з журналів «Нові дні», «Визвольний шлях», календаря-альманаху «Новий шлях», «Альманаху Українського народного союзу», «Гомін України», «Лемківський календар». Цікавою є опублікована в канадському універсальному журналі «Нові дні» стаття волинського дослідника О.Ленартовича «Трагедія українців Закерзоння і переселенська “добровільна” акція з рідних земель в 1944–1947 рр.» (1996 р.), а також розвідки І.Терефенко «Трагедія Закерзоння» (опублікована в «Гомоні України») та Ю.Кульчицького «Вигнання» (в «Альманаху УНС»).

Чимало праць написали зарубіжні історики, насамперед польські. Майже всі вони акцентують увагу насамперед на польських втратах, часто – на провіні УПА за репресії, що їх застосовували радянські й польські структури щодо українських переселенців. Наприклад, виступи польських дослідників Г.Мазура та М.Ясяка на VIII Міжнародному семінарі «Польсько-українські стосунки в роки II світової війни» (2000 р., Краків) були присвячені питанням переселення українців із Польщі та поляків з України й акції «Вісла». Не згадує про примусовий характер виселення українців із Польщі у своїх працях А.Квілецький.

¹⁶ Кабачій Р. Вісла в степах України [Електронний ресурс]: www.krytyka.kiev.ua/comments/kabachij.html

¹⁷ Див.: Кабачій Р. Опанті: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс]: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/593/163/21468/>

¹⁸ Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. – 403 с.

Об'єктом наукових зацікавлень польських істориків стали деякі аспекти переселення українців із Польщі в 1944–1946 рр. Відзначаючись ґрунтовним опрацюванням польських та українських джерел, історіографії, вони досить докладно показують нетривалу історію польського підпілля у західних областях УРСР у повоєнні роки, особливості переселення українського населення з Польщі та соціально-побутової адаптації переселених польських громадян у Польщі¹⁹.

Важливим джерелом для наукового дослідження стали усні свідчення, зібрані під час опитувань авторкою населення шести західних областей України. Як метод, усне дослідження дозволяє зберігати докази минулого, доповнюючи інформацію, отриману з інших джерел. Водночас у деяких випадках усні дослідження виступають першоджерелом історичної інформації.

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна документальна публікація, підготовлена львівськими істориками під керівництвом Ю.Сливки²⁰. Важливим збірником документів, що стосується примусового переселення українців Польщі, стало спільне польсько-українське видання, у другому томі якого зібрано матеріали про майнові розрахунки уряду УРСР із переселенцями, «моральний стан прибулих», масові втечі переселенців із східних областей республіки²¹.

Особливості функціонування радянської репресивно-каральної системи під час організації і проведення самого переселення, методи та звітні дані керівників про ситуацію на теренах Польщі у 1944–1946 рр. та після переселення українського населення із Польщі в УРСР спробував розкрити на базі великого архівного матеріалу І.Білас. Велику кількість архівних документів, які стосуються депортації українського й польського населення в 1944–1946 рр., опрацював та опублікував В.Сергійчук. Одними з перших розвідок у польській історіографії, в яких на матеріалах архівів описано картину примусового виселення українців з Польщі у 1944–1946 рр., були праці Є.Місила «Акція Вісла», «Репатріація чи депортація».

В останні роки вийшла друком досить велика кількість праць, в яких опубліковані живі спогади тих переселенців, котрі пережили вигнання з батьківських земель і прижились на сучасній території України. Під цим кутом зору становить інтерес укладена М.Онуфрійчуком книжка «Холмському роду нема переводу» (2005 р.), де зібрано розповіді земляків дослідника, котрих було примусово виселено з краю. На особливу увагу серед напрацювань діаспори заслуговує праця «Лемківщина: Земля – люди – історія – культура», в якій на фактичній і документальній базі відображено примусове переселення та глибоку картину психологічних переживань переселених українців.

Одна з публікацій комбінованого характеру, де поєднуються спогади очевидців і здійснюється аналіз історичних подій – «Ярославщина і Засяння: 1031–1947: Історично-мемуарний збірник». Насичена фактами також праця Є.Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підляшшя (нові часи)». Автор коментує події на підставі польських і радянських документів.

Проголошення незалежності України, відродження української історичної науки поклато початок правдивій реконструкції подій і процесів, які стосувалися також і визнання факту примусового переселення, а не просто «евакуації» українського населення з Польщі. Починаючи з 1991 р., з'являється дедалі більше публікацій українських

¹⁹ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994. – 335 s.; Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo: Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX w. – Warszawa, 2005. – 832 s.

²⁰ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Відп. ред. Ю.Сливка – Л, 1996–2002. – Т.1: (1939–1945 рр.). – 749 с.; Т.2: (1946–1947 рр.). – 539 с.; Т.3: Спогади. – 418 с.

²¹ Польща і Україна у тридцятих – сорокових роках XX ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб: У 9 т. – Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. – Варшава; Київ, 2000. – 1007 с.

дослідників, а також спогадів очевидців, присвячених цим подіям. Проте й досі бракує узагальнюючих праць концептуального характеру, в яких би всі аспекти переселення й адаптації переселених висвітлювалися на сучасному науковому рівні.

Більшість дослідників питання про взаємне переселення польського й українського населення вважають, що воно здійснювалось за волею уряду СРСР. Крім завдань зміцнення прокомуністичного режиму в Польщі, підриву соціальної бази польського націоналістичного підпілля у західних областях УРСР та українського визвольного руху на так званому Закарпатті, передбачуваний «бартер» людьми представляв собою інтерес і з погляду на потребу в робочій силі для відбудови зруйнованого війною господарства на сході республіки. Зацікавленою була й польська сторона, яка прагнула перетворити переважно етнічно українську смугу свого східного державного прикордоння на польську. Окрім цього, перед польською владою актуальним було завдання освоєння великих територій на заході, з яких передбачалося виселення німців. Дуже живою була в Польщі ідея створення так званої «монолітної держави» в національному відношенні, а цього можна було досягнути лише через виселення з країни сотень тисяч українців. Основну роботу у справі взаємної, практично примусової евакуації українців і поляків узяла на себе радянська сторона. Органи держбезпеки організували та спрямували евакуацію не тільки з території Української РСР, а й у великій частині також із території, що мала ввійти до складу післявоєнної польської держави.

Різні автори на позначення акції взаємної евакуації населення вживають неоднакові назви. Найбільш уживаними у працях з даної тематики є терміни «депортація», «виселення», також «обмін населенням», трапляється й німецький «*Vertreibung*» як відповідник польського «*wypędzenie*», українського «вигнання». Впроваджують також поняття «трансфер», тобто взаємообмін населенням зі зміною громадянства на підставі міждержавних угод. Дехто називає ті події «типом міграції», відповідно наповнюючи це визначення певним змістом.

В угоді від 9 вересня 1944 р. зазначалось, що евакуація повинна мати добровільний характер, «тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Проте це положення не стало обов'язковим і у процесі взаємної евакуації про нього практично забули.

Із метою реалізації документа РНК УРСР і ЦК КП(б)У 19 вересня 1944 р ухвалили постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР», якою було передбачено створення на території УРСР і Польщі необхідних виконавчих структур, затвердження потрібної документації для оформлення населення, що підлягало евакуації, визначено області прийому переселенців з Польщі, а також намічено інші заходи на виконання угоди. Для цієї «надзвичайно важливої і відповідальної роботи» рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23 вересня було утворено Управління при РНК УРСР у справах евакуації та розселення польського й українського населення, яке очолив В.Іванов. При виконкомах обласних рад депутатів трудящих створювались обласні відділи, на які покладалось завдання практичного здійснення евакуації та розселення. Нашвидкуруч створений кадровий апарат для врегулювання справ, пов'язаних із переселенням людей, відразу виявив свою некваліфікованість, що негативно позначалося на його роботі впродовж усього часу реалізації угоди.

Уже перший етап переселення, який тривав з осені 1944 до вересня 1945 рр., мав умовно добровільний характер. Люди не поспішали розлучатися зі своїми роками нажитими господарствами, боялися підпасти в УРСР під колективізацію та репресії, певні відомості про які доходили до Надсяння, Холмщини, Лемківщини. У вересні 1945 р. уряд Польщі всупереч прийнятому на Варшавській конференції рішенням

відправив у повіти, що підпадали під виселення, три дивізії з метою примусового згону українців на територію УРСР. Так розпочався другий етап переселення. У підтримку польського уряду запрацювала радянська каральна машина, котра в той час і на території Польщі мала свої збройні структури, які фактично приступили до поголового вигнання українців.

Ще в березні 1945 р. загін польського війська, замість виконання покладеного на нього завдання «боротьби з бандитизмом», організував масові вбивства українського населення. Тоді було спалено будівлі у трьох населених пунктах, розстріляно 15 осіб, насильно забрано 500 голів худоби²². Польські солдати спалили с. Завадка Морохівська Сяноцького повіту, у с. Павлокома на Лемківщині з березня вимордували 365 українських селян, включно з дітьми, у холмських селах Люблинці Нові та Старі вбили 130 українців. За час осінньої акції виселення 1945 р. в районі Сянока зареєстровано 105 облав польських військ на українські села. Крім того, на українських селян було вчинено 121 «бандитський» напад. Під час примусового переселення 1945–1946 рр. вбито 30 греко-католицьких і православних священиків²³.

Антиукраїнській репресивній політиці Польщі сприяла сусідня Чехословаччина, де власті оголосили, що українське населення може переходити на їхню територію. На чехословацькі землі ринув потік утікачів. Чехи їх затримували, а потім видали полякам²⁴.

Як свідчать опитані авторкою респонденти, переселені з вересня 1945 до літа 1946 рр., із Польщі їх виселяли як поляки, так і радянські війська. На збори часу не давали, або дозволяли зібратися впродовж двох годин, у рідкісних випадках – кількох днів. Проблему транспортування майна переселенці в основному вирішували самі: переважно везли на возах, а хто не мав на чому, то ніс на собі все, що міг узяти. Нелегко було людям залишати свої оселі, майно, назавжди прощатися з рідним краєм... Як згадує переселенка Ганна Левицька, «батько перед від'їздом цілував поріг рідної хати і плакав». «Деяких жінок чоловіки виносили на руках на дорогу, насильно відривали їх від рідних стін», – стверджують у своїх спогадах переселенці.

Дехто, аби залишитися на рідній землі, переписувався на поляків²⁵ або на українсько-польську сім'ю. «Лемків від депортації не вберегла навіть зміна віросповідання з греко-католиків на православних», – пише польський дослідник²⁶. Управління публічної безпеки в Ряшеві наказало переселювати навіть мішані родини, якщо батько не був поляком²⁷. Особливо втікали, і певний час переховувалися, молоді хлопці. Були чутки, що по приїзді в УРСР їх можуть заарештувати як «бандерівців»²⁸. Переселенець М.Шпиляк згадує: «Дехто з односельчан, що підкупив поляків, той сі лишив. Але тому його вивезли на німецькі землі».

Покинувши свої обійстя, українські сім'ї на підводах, деколи під конвоєм, часто під власною озброєною охороною, їхали, як було наказано владою, до залізничних станцій, де їх мали розподілити, видати опис залишеного майна та евакуаційний лист. Після прибуття на місце розселення потрібно було в паспортизованій місцевості

²² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – К., 1994. – С.222–223.

²³ Кічак І. Істерія замість історії // Визвольний шлях. – Кн.12(573). – Торонто, 1995. – С.1423.

²⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40-х – 50-х рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Л., 2003. – С.258–259; Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми в Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю.Ю.Сливка. – Л., 1998. – С.20.

²⁵ Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946 / Pod. red. E.Misiły. – T.1: Dokumenty 1944–1945. – Warszawa, 1996. – S.131, 303.

²⁶ Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo... – S.656.

²⁷ Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції // У пошуках правди про акцію «Вісла»: 36 доп. і мат. наук.-практ. конф. (Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.). – Перемишль, 1998. – С.13.

²⁸ Онискевич Р. Біль, який не забути // Незалежність. – 2002. – №8. – С.15.

впродовж трьох днів з'явитися в органи міліції для отримання паспорта і прописки, а в непаспортизованій – у сільську раду й записатися до сільської книги. Багато переселенців згадують, що насправді опису майна ніхто не проводив. Деякі переселенці спеціально не записували всього майна, яке залишилося в Польщі, оскільки були налякані чутками, що як прийдуть до радянської України, то їх «порахують богачами, куркулями і вивезуть на Сибір»²⁹. Прибувши на залізничні станції, у більшості випадків люди ще довго (1–3 тижні) чекали на вагони, живучі просто неба.

Згідно з урядовими постановами, спочатку передбачалось основну масу евакуйованих направити у східні області УРСР (за планом, складеним урядовою комісією 1 листопада 1944 р., таких мало бути 79,4%, і лише 20,6% переселенців припадало на захід республіки). Однак голод 1946 р., примусове усупільнення майна й худоби переселенців у колгоспах, недбале ставлення місцевих органів влади до потреб новоприбулих спричиняли втечу їх зі східних районів і від'їзд у західні області УРСР, де ще переважала індивідуальна форма господарства. Станом на 1 січня 1947 р. на Львівщині було зафіксовано 16 384 родини (67 369 осіб), які розселилися у Львові та 29 районах області³⁰. А на вересень того року нараховувалося 18 424 родини переселенців, у тому числі таких, які прибули в неплановому порядку – 3660 осіб³¹. Це було майже в дев'ять разів більше, ніж передбачалося за початковим планом прийому. Особливо масовий приплив переселенців у Львівську обл. відзначався наприкінці переселенської акції й упродовж 1947 р. В основному це були переселенці, направлені у східні області УРСР, частково з інших західних областей республіки. Близько 50% респондентів повідомили, що вони по декілька разів змінювали своє місце проживання, переїжджаючи з області в область, із району в район, із села у село. Перевищення чисельності прибулих із Польщі українців порівняно з планами їх прийому спостерігалось й в інших західних областях. Станом на січень 1948 р. на Тернопільщині числилося 37 697 сімей, тобто майже втричі більше, ніж передбачалося за планом від 5 травня 1945 р.³² Практично у три з половиною рази більше, ніж передбачав початковий план прийому (3582 родини), прийняла українців із Польщі Дрогобицька обл. У квітні 1949 р. тут було зареєстровано 11 986 родин (53 311 осіб)³³. Згідно з постановою від вересня 1944 р., найменшу кількість переселенських родин планувалося розселити на Станіславщині (1500 родин, у них 5500 осіб). Але станом на 1948 р. тут оселилася 7341 родина українців із Польщі, тобто в п'ять разів більше. У Рівненській обл. на 1 січня 1950 р. мешкали 10 595 родин (39 992 особи)³⁴, тобто майже у шість разів більше від початкового плану (1623 родини) прийому переселенців у цю область. Практично у три рази перевищували кількість планованих родин українців із Польщі реально прибулі на Волині, де на серпень 1952 р. розселилося 14 703 сім'ї при планових 5500³⁵.

Отже після офіційного припинення евакуації українців із Польщі в липні 1946 р., міграційний рух їх на території УРСР не припинився. Велика кількість зривалася зі східних областей республіки та осідала в кінцевому результаті у західних. На Львівщині, наприклад, після припинення евакуації кількість родин переселенців збільшилася на 3284, Тернопільщині – на 1478, Дрогобищині – на 2592, Станіславщині – на 4414, Рівненщині – на 2191, Волині – на 6336.

²⁹ Гоч Т.-Ф. Життя лемка. – Зиндраново, 1999. – С.54, 57.

³⁰ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.П-3. – Оп.2. – Спр.120. – Арк.92.

³¹ Там само. – Оп.3. – Спр.445. – Арк.142.

³² Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею... – С.283.

³³ ДАЛО. – Ф.2022. – Оп.1. – Спр.5974. – Арк.28.

³⁴ Державний архів Рівненської обл. – Ф.654. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.170.

³⁵ Державний архів Волинської обл. – Ф.919. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.27.

Треба зауважити, що найбільших масштабів переселенська міграція українців із Польщі в УРСР набула у другій половині 1946 р. і продовжувалася в наступні роки, але вже в порівняно менших розмірах. Утім С.Макарчук і В.Кіцак уважають, що після припинення переселення українців із Польщі в липні 1946 р. в межах УРСР внутрішні міграції переселенців відбувалися головним чином упродовж року – до літа 1947 р.³⁶

Треба відзначити, що в різного роду інформаційних матеріалах про переселенців із 1946 р. і наступних років зустрічаються неоднакові показники. Проте вони загалом не суперечать загальним тенденціям, характерним для руху переселенських родин у ті роки. Так, за звітними даними головного вповноваженого з переселення українського населення з Польщі в УРСР, усього було «евакуйовано» 122 622 родини, а за даними Управління у справах переселення при РМ УРСР, станом на 1 травня 1947 р. у 17 областях республіки, де повинні були розселитися новоприбулі, реєструвалося лише 100 307 таких родин. Про те, де знаходяться решта 22 315 родин переселенців, управління даних не мало³⁷.

Згідно з підсумковим звітом головного вповноваженого у справах переселення від лютого 1947 р., у західних областях УРСР опинилася 80 471 родина українців із Польщі³⁸. За нашими ж підрахунками на основі інформаційних матеріалів, що зберігаються в державних архівах західних областей України, – 88 532 родини³⁹. На статистику цього звіту, до речі, спираються багато дослідників⁴⁰. Механічну помилку у своїх підрахунках (пропустивши кількість родин однієї області) допустив С.Макарчук⁴¹.

У зв'язку з очевидними неточностями в тогочасних статистичних джерелах, нині важко встановити адекватні дані про кількість переселенців на конкретних етапах їх «евакуації». На це звертали увагу вже самі укладачі документів. В одній із постанов Дрогобицького обкому КП(б)У з кінця 1945 р., наприклад, констатовалося: «Так, з прибулих в Стрийський район 428 господарств (1709 осіб), невідомо яким чином зареєстровано 548 господарств (2723 особи)»⁴². У Городоцькому р-ні Львівської обл. у квітні 1946 р., за даними райплану, прибули 934 родини, в облвиконкомі тоді ж налічувалося 969 родин, а згідно зі списками, що подавалися сільрадами до райспоживспілки для видачі товарів переселенцям, обліковувалося 1099 родин переселенців⁴³.

Починаючи з 1950 р. чимала кількість колишніх переселенців, піддавшись на агітаційні заходи влади та з метою вирватись із західноукраїнського колективізованого села, в якому не видавали документів на право влаштування на роботу поза колгоспом, виїжджали на освоєння земель на сході та півдні республіки. Так, Р.Кабачій на основі виявлених архівних матеріалів й опитування респондентів стверджує, що того року почалася «друга хвиля лемківських переселенців із західних у східні області УРСР»⁴⁴. Треба зауважити, що це питання майже недосліджене. Проте відомо, що з центральних і західних областей в колгоспи півдня в 1950-х рр. було переселено 24 723 колгоспних сім'ї, у тому числі були й переселенці, що не адаптувалися у західних областях⁴⁵.

³⁶ Кіцак В. Розселення українців з Польщі в УРСР (1944–1947): Переселення їх із південних та східних областей у Західну Україну // Молода нація. – К., 2000. – С.116; Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. – С.184.

³⁷ Польща і Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. – С.944.

³⁸ Депортації: Західні землі України... – Т.2. – С.176.

³⁹ Лобас-Данилиха Н. Майнові розрахунки органів радянської влади із переселенцями з Польщі у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західних областей України) // Етнічна культура українців. – Л., 2006. – С.103.

⁴⁰ Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю.Ю.Сливка. – Л., 1998; Буцко О.В. Україна – Польща: миграционные... – С.184–185, 283.

⁴¹ Макарчук С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею... – С.184–185, 283.

⁴² ДАЛО. – Ф.П-5001. – Оп.6. – Спр.4. – Арк.30.

⁴³ Там само. – Ф.П-13. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.71.

⁴⁴ Кабачій Р. Переселенці з Польщі в колгоспах півдня (1951–1954) [Електронний ресурс]: <https://bojky.wordpress.com/2009/08/21/переселенці-з-польщі-в-колгоспах-півд/>

⁴⁵ Там само.

На заході республіки були переселенці, які самі зголошувалися виїздити на південь. У більшості це були ті колишні українці з Польщі, котрі ніколи не бували в південних районах УРСР, і нічого про той край не знали. «У 1950 р. переселили нас у Запорізьку область зі Львівщини, і ми оселилися неподалік Бердянська», – свідчить Григорій Блакита з Любачівщини. Історик В.Бадяк також пригадує, що «на початку 1950-х рр. оголошено організований переїзд сімей у Миколаївську область». Зустрічаються спогади переселенців про примус у ході «південної» агітації. Так, родину Степана Палиняка в 1945 р. переселили з Польщі у Станіславську обл. «А в 1949 р., – згадує він, – батька посадили за зв'язок з УПА. А нас на наступний рік примусово переселили в Кіровоградську область, Олексіївський район. Там колгосп побудував нам хату, де ми прожили до 1954 р. Працювали в колгоспі. А пізніше повернулися назад в Івано-Франківську область».

Як зауважив Р.Кабачій, «переселення відбувалося до тих самих сіл, до яких в 1944–1946 рр. поселяли холмшаків і лемків. Яскравим прикладом є колишня колонія Ландау, тепер Широколанівка (теж побутувала назва Широкий Лан) Миколаївської обл., в котрій спершу розселили три холмські села, а тепер проживають переселенці з Нового і Старого Люблинця. Нові поселенці затримались довше, оскільки, по-перше, колгоспна система в порівнянні з післявоєнними роками зміцніла, а по-друге, колгоспи, у тому числі за свідченнями переселенців, почали дбати про переселенців (“Колгосп нас пильнував. Голова цікавився нами, розпитував”). Лемки на Донеччині визнавали, що там було спокійніше, бо “не приходили вночі ні з лісу, ні з чорних машин”»⁴⁶.

Узагальнюючи, маємо підстави сформулювати кілька висновків: переселення в 1944–1946 рр. в Українську РСР українців з етнічних земель, що в повоєнний період опинилися у складі польської держави, було здійснене засобами насильства проти волі самого населення; переміщення значних мас українців і поляків було пов'язане з людськими стражданнями, матеріальними й духовно-психологічними втратами, які досі даються взнаки у свідомості насильно переселених людей; незважаючи на плани органів влади спрямувати основну масу новоприбулих із Холмщини, Надсяння, Лемківщини у східні райони УРСР, на початку 1950-х рр. у шести західних областях республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській) осіла на постійне місце проживання 98 651 родина переселенців із Польщі, тобто 4/5 (або 80%) від їх загальної кількості.

REFERENCES

1. Andrukhiv, I.O., Frantsuz, N.J. (2001). *Stanislavsbchyna: dvadtsiat buremnykh lit (1939–1959): Suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz*. Rivne; Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
2. Bilas, I. (1994). *Represyvo-karalna sistema v Ukraini 1917–1953 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bilas, I. (1998). Pereselensko-deportatsiini aktiiv: polityko-pravovyi aspekt. *Deportatsii ukrainstiv ta poliakiv: kinets 1939 – pochatok 50-kyb rr. (do 50-rychchia operatsii “Visla”)*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Bromlej, Yu.V. (1988). *Natsionalnye protsessy v SSSR: v poiskakh novykh podkbidov*. Moskva. [in Russian].
5. Butsko, O.V. (1995). K istorii ukrainsko-polskogo pereseleniya 1944–1946 gg. *Materialy mizhnarodnoi konferentsii „Ukraina u drugii svitovii viini: uroky istorii ta suchasnist”*. Kyiv. [in Russian].
6. Butsko, O.V. (1997). *Ukraina – Polska: migratsionnye protsessy 40-kyb gg.* Kyiv. [in Russian].
7. Drozd, R. (1998). Aktiiv “Visla” – metod vyrishennia ukrainskoj problemy v Polshchi. *Deportatsii ukrainstiv ta poliakiv: kinets 1939 – pochatok 50-kyb rr. (do 50-rychchia operatsii “Visla”)*, 19–23. Lviv. [in Ukrainian].
8. Eberhardt, P. (1994). *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w.* Warszawa. [in Polish].
9. Grunberg, K., Sprengel, B. (2005). *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX w.* Warszawa. [in Polish].
10. Hoch, T.-F. (1999). *Zhyttia lemka*. Zyntranovo. [in Ukrainian].
11. Kabachii, R. (2001). *Opanty: vylmantsi zi Slovachchymy*. Retrieved from: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/593/163/21468/> [in Ukrainian].
12. Kabachii, R. (2001). *Pereselentsi z Polshchi v kolbospakh pivdnia (1951–1954)*. Retrieved from: <https://bojky.wordpress.com/2009/08/21/pereselentsi-z-polshchi-v-kolbospakh-pivdnia/> [in Ukrainian].

⁴⁶ Там само.

13. Kabachii, R. (2003). *Visla v stepakh Ukrainy*. Retrieved from: www.krytyka.kiev.ua/comments/kabachij.html [in Ukrainian].
14. Kitsak, V. (1999). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia pereselentsiv iz Zakerzonnia v Zakhidnii Ukraini (1944–1947). *Naukovy zapysky Ternopilskoho derzh. ped. un-tu im. V.Hnatiuka. Seriia: Istorii, VIII*, 144–148. Ternopil. [in Ukrainian].
15. Kitsak, V. (2000). Rozselennia ukraintsv z Polshchi v URSR (1944–1947): Pereselennia yikh iz pivdennykh ta skhidnykh oblastej v Zakhidnu Ukrainu. *Moloda natsiia*, 99–122. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40-ky – 50-ky rr. XX st.: ideolohiia ta praktyka*, 258–259. Lviv. [in Ukrainian].
17. Lobas-Danylykha, N. (2006). Mainovi rozrakhunky orhaniv radianskoj vlady iz pereselentsiamy z Polshchi u 1944–1950-ky rr. (na materialakh zakhidnykh oblastej Ukrainy). *Etnichna kultura ukraintsv*, 101–111. Lviv. [in Ukrainian].
18. Makarchuk, S. (1995). Zhuba Lemkivshchyny yak zlochyn proty ukrainskoho narodu i polskoj derzhavy. *Respublikanets*, 1, 25–28. Lviv. [in Ukrainian].
19. Makarchuk, S. (2000). Rozmishchennia ta pobutove vlashtvuvannia pereselentsiv z Polshchi v Ukraini u 1944–1947 rr. *Zbirnyk kafedry ukrainskoj presy*, 3, 176–189. Lviv. [in Ukrainian].
20. Makarchuk, S. (2003). Rozmishchennia ukrainskykh pereselentsiv z Polshchi v Ukraini u 1944–1947 rr. *Naukovi zapysky: Istorychni nauky*, 3, 281–287. Ostroh. [in Ukrainian].
21. Makarchuk, V.S. (2004). *Mizhnarodno-pravove vyznannia derzhavnogo kordonu mizh Ukrainoiu i Polshcheiu (1939–1945 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Marianskij, A. (1969). *Sovremennye migratsyi naseleniia*. Moskva. [in Russian].
23. Onyshkevych, R. (2002). Bil, yakyi ne zabuty. *Nezalezhnist*, 8, 15. [in Ukrainian].
24. Tkachov, S. (1997). *Polsko-ukrainskyi transfer naselennia 1944–1946 rr.* Ternopil. [in Ukrainian].
25. Trukhan, M. (1990). *Ukrainsi v Polshchi pislia druboi svitovoi viiny 1944–1984*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto. [in Ukrainian].
26. Yarosh, B.O. (1999). *Storinky politychnoi istorii zakhidnoukrainskykh zemel (30–50-ty rr. XX st.)*. Lutsk. [in Ukrainian].
27. Yevsieiev, I.F. (1975). Politychna spivpratsia: Ukrainsko-polskyi dohovir 9 veresnia 1944 r. v spravi evakuatsii ukrainskoho naselennia iz Polshchi i polskykh hromadian iz Ukrainoi RSR. *Annaly Svitovoi federatsii lemkiu*, 2, 52. Kamilius. [in Ukrainian].

Nataliia DANYLYKHA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Socio-Cultural Management,
I.Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), natalia.danylykha@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3363-6198>

Political Motives and Consequences of the Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950 (Based on Materials from the Western Ukrainian Regions)

Abstract. The purpose of the article is to analyze the political motives and consequences of the deportation of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950, the activities of Soviet and Polish state structures that initiated and organized such displacement, their resettlement in Ukraine, ways of integration into economic and social life. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematic, unbiased approach to assessing the objectivity of sources, their integrated use and representativeness, paying special attention to identifying a new layer of the source base on the research topic. **Scientific novelty.** The issues of political aspects and socio-demographic consequences of resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950 were singled out and comprehensively analyzed. **Conclusion.** The resettlement of Ukrainians in the USSR in 1944–1946 from ethnic lands that became part of the Polish state in the postwar period was carried out by force without regard to the will of the local population. The displacement of huge masses of Ukrainians and Poles was associated with the incredible human suffering of a spiritual, psychological and material nature, which still makes itself felt in the minds of hundreds of thousands of deported people. Despite the plans of the Soviet authorities to send the bulk of those displaced from Kholm, Nadsiannia and Lemkivshchyna to the eastern regions of Ukraine, in the early 1950s in six western regions of the Ukrainian SSR (Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislav, Ternopil) found permanent residence 98,651 families of migrants from Poland, almost 80% of their total number.

Keywords: resettlement, deportation, relocation, Ukrainians from Poland, migrants, Ukrainian SSR.